

CASTRUM TEREMHEGY

Adalékok az udvarház terminus magyarországi történetéhez^{1*}

Amikor későközépkori várakról, illetőleg az ezek történetét megvilágító oklevelekről esik szó, a korszak kutatója általában nagy magabiztossággal támaszkodhat forrásaira. Erre az időre a Magyar Királyságban a váruradalom, mint szervezeti forma évszázados múltra tekintett vissza, ennél fogva kevés kivételtől eltekintve – mint például Buda vára vagy a végvárak – vár és uradalma szoros összefonódásának kizárólagosságát tapasztalhatjuk, ami a forrásfeltárás fontos és megbízható pillére.² Épp ezért bizonytalanodunk el, hogyha a megszokott formáktól eltérő jogi, birtokszerkezeti formára bukkanunk, ugyanakkor ezek az esetek mindig arra figyelmeztetnek, hogy a régmúltat ne rutinszerűen, hanem a maga változatosságában és sokszínűségében vizsgáljuk. Ráadásul minden egyes ily alkalom annak is igazolását nyújtja, hogy a középkort sem szabad sematikusan, történeti dogmákba merevedve, alkalmasint historizálva értelmezni.

Nos, esetünkben egy efféle „rendszeridegen” oklevél volt az, amely jelen sorok íróját vizsgálódásra ösztönözte. Történt ugyanis 1501 májusában – a budai országgyűlés idején –, hogy II. Ulászló király a hűtlenségbe esett Teremhegyi Bika János Baranya és Somogy megyei koronára háramlott birtokait Somi Józsa temesi ispánnak, az Alsó Részek főkapitányának adományozta.³ Az oklevélben azon túl, hogy a Teremhegyi Bikák uradalmának ezidáig ismert egyetlen tételes ismertetése ehelyütt található meg, voltaképpen semmi különös sincs, hasonló jogesetet tucatnyit sorolhatnánk a korszakból. Ezzel szemben az elkobzott birtokok felsorolásában szokatlan szövegezésre bukkanhatunk. Eszerint a Baranya megyei Teremhegyet a király az ott álló várral egyetemben (*Theremhegh et castrum ibidem habitum*) adta új birtokosának. Ha ezzel a formulával kétszáz évvel korábbi oklevélben találkozoznánk, akár át is siklanánk fölötté oly természetes volna, de Jagelló-kori oklevelek közt bizony igencsak furcsán hat. Hogyhogy egy vár jár a birtokkal és nem fordítva, ahogyan azt megszokhattuk? Tudunk bármit is a kizárólag ebben az egy iratban említett teremhegyi várról és az itt lakó családról? Sőt, volt ott vár egyáltalán vagy csupán forrásunk üz velünk tréfát? Egyetlen fecske csinál-e nyarat, azaz hihetünk oklevelünk egyszeri vár-említésének? Oly kérdések ezek, melyek megérnek egy rövidebb vizsgálatot és bizton állítható, hogy megválaszolásuk szerény adalékokkal szolgálhat a korszak várakra vonatkozó írott forrásainak későbbi tanulmányozása és elemzése terén is.

1 A dolgozat elkészítését a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj (BO/00076/05. sz.) támogatta.

2 A váruradalom kialakulására és a források értelmezésére: ENGEL PÁL: Töprengések az Árpád-kori sáncvárak problémájáról. *Műemlékvédelem* 31. (1987) 9–14.

3 Österreichisches Staatsarchiv, Wien, Haus- Hof- und Staatsarchiv. Familienarchiv Erdődy, Urkundenreihe, D 10212.

Az uradalom

Településünket első írásos említésekor még csak nem is ezen a néven nevezték. Eredeti neve Oros volt, s csak később, az ott rezidenciáját berendező Becsegergely nembéli Bot nevű személyről kapta az Árpád-kor vége táján ma is ismert elnevezését.⁴ Botról ismeretes, hogy állandó lakhelye Oros volt.⁵ Halála után a magukat Bot leszármazottainak mondó Becsei Imre és Egyed, a Bátmonostori Töttösök ősei lettek Teremhegy új birtokosai, de őket forrásaink tanúsága szerint sohasem nevezték teremhegyieknek.⁶ A később innen nevezett család ősei tudniillik nem ők, hanem a közeli Bodrog megyében honos Lakiak voltak. Ők azok, nevezetesen Laki Finta fia Miklós meg rokonai, akik 1332 novemberében Lak és Gebecs birtokokért elcserélték Teremhegyet Becsei Imrével és Egyeddel.⁷ Lényegében az általunk ismert Teremhegyi család története ekkor veszi kezdetét.

Mire alapozható ez az állítás? Egy szerencsés névbeli és kronológiai egybeesésre. A Teremhegyiek első ismert tagja, Miklós nádori ítélőmester ugyanis 1341 és 1363 között mutatható ki forrásainkban.⁸ Tekintettel arra, hogy az 1332-es csereoklevél Finta fia Miklóst gyermeknek (*parvulus*) nevezi, e Miklós és a későbbi Teremhegyi Miklós azonosítását a tévedés nagyobb kockázata nélkül megtehetjük. Egyébiránt a pusztá logika is alátámasztja az iméntieket, hisz a korábbi lakóhelyéről Teremhegyre átköltöző ifjú Miklós értelemszerűen ezután új birtokáról kezdte nevezni önmagát.

A család alapításán kívül az 1501-es oklevélben említett kicsiny uradalom kialakításának első lépései is Miklóshoz kapcsolhatóak. A kutatás korábban háramlott vagy elkobzott javak Miklós kezére kerültét gyanította Nagy Lajos korából, ma már azonban, ha csak kevés is, de pontosabbak értesüléseink a család birtokpolitikáját és az uradalom létrejöttét illetően.⁹

Első szerzeményeik közé a lakatlan *Bajántelek* tartozhatott, amit a vizsgált 1501. évi oklevélben hiába keresünk. A korábban a Kán nembéli Siklósiak birtokát képező, Ipacsfalvával határos jószágot 1341-ben vette zálogba Miklós két évre, s azt később visszajuttatta eredeti birtokosainak.¹⁰ A közelben fekvő, s ugyancsak Siklósi-birtok *Osztro/Isztro* megszerzésének körülményeit pillanatnyilag nem ismerjük. 1341-ben a Győr nemből való Dersfi Miklós tartotta kezében ugyancsak zálog gyanánt, de legkésőbb 1346-ra új ura lett a falunak, mert a Dersfi testvérek, Miklós és Péter osztálylevelében Osztro már nem szerepel.¹¹ Lényegesen későbből, 1480-ból ismert, hogy Kisisztro néven a

4 GYÖRFFY GYÖRGY: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I. Budapest, 1987.³ (a továbbiakban: GYÖRFFY I.) 353–354.

5 GYÖRFFY I. 353.ubi dictus Both residentiam habeat...

6 Uo.

7 A zichi és vasonkeoi gróf Zichy család idősb ágának okmánytára I–XII. Szerk.: NAGY IVÁN–NAGY IMRE – VÉGHÉLY DEZSŐ–LUKCSICS PÁL. Pest, Budapest, 1871–1931. (a továbbiakban: Zichy) I. 398–400.

8 1341: Anjou-kori Oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia XXV. (1341) Szerk. SEBŐK FERENC. Budapest–Szeged, 2004. (a továbbiakban: AOkl. XXV.) 576. sz. – 1363: Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL) Diplomatikai Levéltár és Fényképgyűjtemény (a továbbiakban: DL és DF) DL 5199.

9 ENGEL PÁL: Baranya megye az országos politikában (1316–1437). In: Tanulmányok Pécs történetéből. 8. Tanulmányok Petrovich Éde tiszteletére. Szerk. FONT MÁRTA–VARGHA DEZSŐ. Pécs, 2001. 69.

10 AOkl. XXV. 576.

11 1341: GYÖRFFY I. 318., AOkl. XXV. 627. A Dersfiek eredetéhez: C. TÓTH NORBERT: A Győr-nemzetség az Árpád-korban. In: Tanulmányok a középkorról. Analecta Mediaevalia I. (A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Medieviztika Tanszékének Kiadványsorozata) Szerk.: NEUMANN TIBOR. [Budapest–Piliscsaba], 2001. 64–72. – 1346: Anjoukori Okmánytár I–VIII. Szerk.: NAGY IMRE–TASNÁDI NAGY GYULA. Budapest, 1878–1920. V. 639–644. Vö.: TIMÁR PÉTER: A Szerdahelyiek Somogy megyei birtokai. 2. rész: A Gerece-

Bakonyiaiak, majd a Nagylucseiek birtokát képező Barcs kastély uradalmának része.¹² 1500-ban pedig a Kémesiek bírtak itt porciót.¹³ Az 1501-es teremhegyi adománylevélben viszont már teljes egészében (*totales possessiones*) Bika Jánosé, azaz ekkorra vagy megszerezte a Kémesiek részét vagy pedig a korábbi Kisisztró említést önálló településként kell értelmeznünk. Akármelyik változat legyen is igaz, a teremhegyi Bikák jelenléte 1501-nél korábban nem mutatható ki.

Ipacsfalváról az 1341-es záloglevél alapján nem tudjuk, legfőljebb sejtethetjük, hogy Siklósi-jószág volt, de ezt követően a tárgyalt 1501. évi oklevél nem ismert róla több középkori adat.¹⁴ Megszerzésének körülményeit illetően leginkább a Siklósiak 1387-es hűtlensége miatti birtokelkobzásra gondolhatunk, amikor magát Siklós várát is elveszítették. A Bikák alighanem ekkor nyerték adományul a falut.

Ócsárd birtoklástörténetének részletei is homályba burkolóznak. A XIV. század elején még a Monoszló nembéli Ócsárdi családé, de később a Ropolyújváriak birtokolták. Ez utóbbiak, minthogy az 1403. évi Zsigmond elleni felkelés tevékeny részesei voltak, a király győzelme után elveszítették birtokaikat. Ropolyújvárat és uradalmát a Tamásiak és a szerdahelyi Dersfiek kapták, ugyanakkor a hűtlen család jószágából az eddigre Garai-familiárisként tevékenykedő tapsonyi Antimusoknak is bőven jutott. 1403 novemberében lett övük Ócsárd és *Baranyaviszló* birtokokban egy-egy porció több másikkal egyetemben.¹⁵ Ezután azonban hosszú időre eltűnik a szemünk elől, s csak innen nevezett –ugyancsak részt-birtokló – kisbirtokos nemeseket ismerünk.¹⁶ Az Antimusok birtokvesztésével összefüggésben leginkább Antimus János 1460-as években folytatott garázdálkodásaira és az emiatt bekövetkezett királyi birtokelkobzásra gyanakodhatunk, jóllehet ide kapcsolható oklevéllel nem rendelkezünk.¹⁷ Ócsárd ezután csak 1501-ben tűnik föl ismét, immáron a Bikák birtokaként.

Az 1403-as esztendő igencsak kiemelkedő lehetett a teremhegyi Bikák életében. A jelek szerint ugyanis az Ropolyújváriak mellett a lázadásban szintén részt vevő Nekcseiek birtokainak egy része került kezükbe ekkor. Bár az adományozást igazoló oklevél nem maradt korunkra, de az a tény, hogy *Aranyos*, *Pellérd* és *Vöröstó* korábban mind a Nekcseieké volt¹⁸, illetőleg, hogy ezek együtt tűnnek föl a Bikák kezén, nagyban megerősítheti abbéli gyanúkat, hogy a birtokváltás mögé egyszeri eseményt, alkalmasint az 1403-as lázadást gondoljuk.¹⁹ Minthogy az Antimusokhoz hasonlatosan a teremhegyi Bikák is Garai-familiárisok voltak, így nem okozhatott nehézséget az elítélt, ráadásul szomszédos családok birtokaiból történő porciókra vonatkozó adománylevelek kieszközlése, hisz maga Nekcse vára is a Garaiaké lett.

völgy középkori települései. *Somogy Megye Múltjából. Levéltári Évkönyv*, 30. Szerk. BÓRZA SÁNDOR. Kaposvár, 1999. 58–62.

12 DL 18391.

13 DL 20914.

14 REUTER CAMILLO: Gyűjtés Baranya középkori településtörténetének adattárához. *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve*, 14–15. (1969–1970) Szerk. MÁNDOKI LÁSZLÓ. Pécs, 1974. 141.

15 Zsigmondkori Oklevéltár. I–IX. Szerk.: MÁLYUSZ ELEMÉR–BORSA IVÁN–C. TÓTH NORBERT. Budapest, 1951–2004. (a továbbiakban: ZsO) II. 2681., 2761.

16 CSÁNKI DEZSŐ–FEKETE NAGY ANTAL: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I–V. Budapest, 1890–1913. II. 512.

17 BORSA IVÁN: Az Antimus család. *Turul*, 66. (1993/3) 6–10.

18 Vö.: KARÁCSONYI JÁNOS: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. Budapest, 1900. II. 288. [reprint: Budapest, 1995.]

19 ZsO II. 4284. A forráskiadványból kimaradt Vöröstó neve, holott az oklevélben szerepel *possessio Werestho* formában. Vö.: DL 8141.

Zárásképpen *Csokma* felől kell érdemlegesen mondanunk. Tudomásunk szerint a siklói uradalom részét képezte évszázadokon át, így a Bikák itteni porciójának eredetét Siklós uraihoz, a Garaiakhoz kapcsolhatjuk.²⁰ Lévén Bika János a Zsigmond-korban – erről még lesz szó – Garai Miklós alnádora volt, így ő vagy valamely utódja kaphatta szolgálatai jutalmául a birtok egy részét.

Ezzel rövid uradalomtörténeti áttekintésünket lényegében le is zárhatjuk. A látottak alapján a Bikák teremhegyi uradalmának létrejöttét – legalábbis az 1501. évi felsorolásban szereplő formában – az 1403–1460 közötti bő fél évszázadhoz és hűtlen személyek birtokvesztéséhez köthetjük, amely folyamat nem meglepő módon párhuzamosan zajlott a család közéleti, társadalmi szerepének viszonylagos növekedtével.

Teremhegy vára

Emlékezhetünk, Teremhegy 1332-től fogva a Bika család székhelyeként szolgált. Neve azonban lényegesen korábbra, a 13. század utolsó évtizedei tájára vezet minket. 1322-ben ugyanis a településnek nevet adó Becsegergely nembéli Bot már nem, csak utódai éltek, ezért Bot életét az Árpád-kor utolsó évtizedeire helyezhetjük.²¹ Maga az elnevezés szerencsénkre igen sok támpontot ad Bot és utódai lakóhelyét illető feltételezéseinkhez. A korai névanyagban ugyanis a 'terem' szó mögött nagy valószínűséggel tételezhetünk föl oly épületet, alkalmasint nemesi udvarházat, amely megfelelő volt arra, hogy róla nevezzék el a helységet.²² Nos, ezen udvarház a kor és a régió igényesebb épületei közé tartozhatott, minthogy a birtokos család néhány tagja több alkalommal is jelentős tisztséget töltött be. Jelentőset, ha a hozzájuk hasonló kis- és közepes birtokos nemesek "átlagos" pályafutását tekintjük.

A sort Bika Miklós nádori ítélőmester nyitotta meg, aki 1346–1355 között volt Zsámboki Miklós nádor munkatársa.²³ Kicsit több mint fél évszázad múltán Bika János ugyan csak a nádor, ifj. Garai Miklós mellett dolgozott, immáron alnádorként 1412-ben.²⁴ 1414-ben szintén a Garaiak szolgálatában állt siklói várnagyként.²⁵

A 15. század végén élt Bika Jánosról bizton állítható, hogy elődei nyomdokait követte. 1486-os feltűnésekor még csupán királyi ember²⁶, később viszont Ernuszt Zsigmond pécsi püspök szolgálatában Gyulai Györggyel közösen Baranya megye egyik alispánja lett, igaz csak rövid időre. Amikor ugyanis 1494–1495 fordulóján a királyi hadak Újlaki Lőrinc herceg ellen vonultak hadba, a pécsi püspök és baranyai alispánjai is számos alkalommal előtűnnek forrásainkban. Bika János ekkor lett alig fél esztendőre a megye egyik

20 1343: DL 100013., 1495: DL 57707.

21 GYÖRFFY I. 353–354.

22 KUBINYI ANDRÁS: Palota – terem. Terminológiai kérdések. In: *Castrum Bene* 2/1990. Várak a későközépkorban. Szerk. JUAN CABELLO. Budapest, 1992. 55–56. A „terem” szó egészen korai történetéhez, Teremhegy települést az újkorban tévesen elpusztultnak említve: RÓNA-TAS ANDRÁS: Hogyan hívták Árpád dédunokáját. In: *Kelet és nyugat között. Történeti tanulmányok* Kristó Gyula tiszteletére. Szerk. KOSZTA LÁSZLÓ. Szeged, 1995. 424–427. Ez utóbbi tanulmányra Neumann Tibor barátom hívta föl a figyelmemet, amelyet ezúton is megköszönök!

23 ENGEL PÁL: Magyarország világi archontológiája 1301–1457. I–II. (História Könyvtár. Kronológiák, adattárak 5.) Budapest, 1996. I. 3.

24 Uo. 5.

25 ZsO IV. 1774.

26 DF 265939.

alispánja.²⁷ Kinevezése mögött főképp a királyi hadjáratot kell sejtenuünk, hisz annak végeztével lekerült az alispánságról. Számunkra az ő személye a legfontosabb, hiszen az 1501. évi adományt hűtlenségével maga váltotta ki. A család kapcsolatrendszerét, jelentőségét összességében jól mutatja, hogy a tekintélyes Berekszői családdal is rokoni kapcsolatokat építettek ki.²⁸ 1507-ben a família ugyancsak János nevet viselő másik tagja már választott nemesi ülnök a királyi tanácsban.²⁹ Mindez arra látszik utalni, hogy Ulászló – alighanem befolyásos közbenjárók közbejöttével – hamar kegyelemben részesítette Jánost, aki így tovább gyarapíthatta ősei javait. Gyanúkat, igaz már Mohács utáni forrás idevonásával, igazolhatjuk is. 1556-ban, amikor Teremhegyi Bika András (aki talán II. Jánosunk unokája lehetett) ugyancsak hűtlenségbe esett, az 1501. évi oklevélben elősorolt jószágokat további újabb szerzeményekkel egyetemben kobozta el tőle I. Ferdinánd.³⁰ Ami a család további tagjait illeti, meglehetősen szerény adatsorral gazdálkodhatunk. A 15. századból ugyanis csupán egy ismert tagjukat említhetjük föl Teremhegyi Gál pécsi kanonok személyében.³¹

Ezután magáról a várról kell szót ejtenünk. Annak ellenére ugyanis, hogy a tárgyalt 1501. évi oklevél minden kétséget kizáróan várnak, azaz *castrum*nak nevezi az objektumot, e ténnyel mégsem elégedhetünk meg. A kétkedés árnyát korabeli és némileg későbbi oklevelek vetik a Bikák lakóhelyére. Mert bár a kései középkorból sem számít feltétlenül unikálisnak olyan vár vagy erősség, melyet mindösszesen egyetlen oklevél említ, esetünkben azonban további megfontolások is irányadóak lehetnek. Először is nem hagyhatjuk figyelmen kívül Bika János egyetlen teremhegyi keltezését 1494-ből, amikor az egyszerű „*ex Theremhegh*” formában szerepel.³² Azaz ha vára állott volna itt, alighanem az ekkor szokásos „*ex castro*...” formát olvashatnánk a szövegben. Mindez persze csupán feltételezés, hisz a vár felépülhetett 1494–1501 között is. Az viszont már tény, hogy 1556-ban Bika András jószágainak elősorolásakor a településen pusztán udvarházról esik szó, míg ugyanebben a szövegben Kosztyán birtokon addig nem ismert kastély helyéről (*unacum loco castelli*) tesznek említést.³³ Figyelmünket nem kerülheti el az sem, hogy 1543-ra a vidék, így Teremhegy is török fennhatóság alá került, ami magában hordozza az épület nyomtalan pusztulásának lehetőségét, bár ennek a kosztyáni kastélyhely említése ellentmond. Ezt akár Teremhegy esetében is megtehették volna, mivel nehezen hihető, hogy az egykori várból – ha létezett – semmiféle arra emlékeztető nyom sem maradt a XVI. század közepére. Nem mehetünk el szó nélkül továbbá a bevezető sorokban említett „birtok+vár” formula mellett sem, ami kísérteties hasonlóságot mutat a széles körben elterjedtnek mondható „birtok+ház, udvarház” (*possessio cum domo lapidea ibidem habita*) alakkkal. Ez a megoldásmód megintcsak arra mutat, hogy a teremhegyi, egyetlen

27 Első ma ismeretes alispáni említése 1494. febr. 18-i (ekkor nevezi ki ispánná Ernusz Zsigmond pécsi püspök): DF 260146., az utolsó 1495. máj. 24-i: DF 260551.

28 DL 95446.

29 KUBINYI ANDRÁS: Bárók a királyi tanácsban Mátyás és II. Ulászló idején. *Századok*, 122. (1988) 208. – A két János azonosságát kizárhatjuk. 1503-ban ugyanis a korábbi baranyai alispánságot viselt Jánost már néhaiként (*condam*) említik, s a Valkó megyei berekszői várral összefüggésben kibocsátott eltöltő levélben csak két leánya (Margit és Katalin; ez utóbbi Dárói Majos Mihály feleségeként) szerepel. Ha az utóbbi János ennek fia lett volna, a jogrend értelmében a tiltakozók sorának elején neki kellett volna szerepelnie. DL 95446.

30 MOL A 57 (Magyar Kamara Levéltára. Királyi Könyvek) III. kötet 356–357.

31 Gál 1451–1469 között volt a káptalan tagja. FEDELES TAMÁS: A pécsi székeskáptalan személyi összetétele a késő középkorban (1354–1526). (Tanulmányok Pécs történetéből. 17.) Pécs, 2005. 456.

32 DF 260533.

33 Vö. a 30. jegyzetben hivatkozott forrással.

más forrásban sem említett épület mögött egyszerű udvarházat tételezzünk fel, szintúgy egyszeri vár megnevezéssel. Ráadásul erre az időre klasszikus értelemben vett várak esetében (zömmel ezeket takarja a *castrum* név) nem maradhatott el az uradalom megjelölése legalább utalásként. Oly esetekben, amikor ez hiányzik, legtöbbször kivétellel van dolgunk. Gondoljunk csak az említett Budára vagy a végvárrendszer sok erősségére. Ha nem efféle várról van szó és a *caput domini* szerep nem mutatható ki, a „vár” lét kérdőjeleződhetett meg. Ilyetén példákat a Szászföldön láthatunk az ún. parasztvárak között. Kelnek, Szelindek, Szászrégen, Barcarozsnyó, Földvár hatalmas erősségei jól ismertek, ugyanakkor az írott források a legritkább esetben emlékeznek meg róluk olyan formában, mint az országban számszámra föllelhető egyéb várról. Mindez nem lehet véletlen, azaz valamiért ezeket az épületeket a kor embere nem tekintette olyan várnak, mint például a mánások rezidenciáit (pl. Siklós vagy Szepes esete). Kivételek, egyedi elbírálást igénylő alkalmak persze mindig akadhatnak.

Gondolhatnánk az építetők, a Bika család, gazdasági lehetőségeire is, hiszen meglehetősen ritka esemény lenne ekkora birtokvagyonnal várat építeni. Ritka, bár mégsem rendkívüli! Aránylag csekély birtokmennyiséggel a hátuk mögött is képesek voltak családok kisebb várak, főleg pedig kastélyok építésére, bár fontos megjegyezni, hogy ezt igazoló példáink lényegesen korábbiakról, az Árpád-kor utolsó évtizedeiből vannak.³⁴ Az ezt követő harmadfél évszázadban a „várúri” státusz eleinte még a tekintélyes nemesekhez, majd a lényegesen előkelőbb társadalmi csoporthoz, mint amilyen a Teremhegyi Bikáké volt, dacára politikai kapcsolatrendszerüknek. E megfontolások is afelé terelik figyelmünket, hogy Teremhegyen inkább udvarház létét feltételezzük.

Az elmondottak fényében a teremhegyi vár-megnevezést bajosan gondolhatjuk véletlen tévesztés eredményének, így tehát két út kínálkozik 1501. évi kútfőnk értelmezésében. Az első, lényegesen csábítóbb verzió, miszerint bizonyosra vehetjük, forrásunk leírója határozott különbséget tudott tenni vár (*castrum*) és udvarház (*curia*) között, de ekkor a további Teremhegyet érintő okleveles adatok értelmezése válik nehezzé. A másik eshetőség, hogy e fogalmakat szinonimaként, azaz néha különösebb rendszer nélkül alkalmazták, tehát beleütközünk a kutatásban régóta ismert udvarház-kastély-vár terminológiai problémacsoportba.³⁵

A témakör kutatását illetően az elmúlt esztendőben Koppány Tibor végezte el az alapvetést, így az elkövetkezőkben főképp az ő eredményeire támaszkodhatunk. Számos kastély-tematikájú dolgozatában számtalan, a teremhegyihez kapcsolható példát idéz. Munkáira építve kimondhatónak látszik, hogy a középkor embere, a középkori hatalom igenis jól különbséget tudott tenni vár, kastély és udvarház között.³⁶ Oly esetekben ugyanakkor, amikor Teremhegy példájához hasonlatosan a források szóhasználatát el-

34 Legutóbb a kéméndi vár építetőinek azonosítására került sor: ZSOLDOS ATTILA: Apáti Andornok. *Aetas*, 20. (2005/4) 5–12.

35 A *curia nobilitaris* „nemesi telek” jelentésével, minthogy témánktól távol esik, ehelyütt nem kívánok foglalkozni, csupán utalni arra, hogy a latin terminológiában egyszerre jelenthet telket és (gyakran *domus* kiegészítéssel) udvarházat, ami a források értelmezésekor néha bizonytalansági tényezőt jelenthet. A nemesi telek témakörében a legutóbbi összefoglalás: NEUMANN TIBOR: A Vízköz kisnemesi társadalma a középkorban. *Századok*, 136. (2002) 426–433.

36 KOPPÁNY TIBOR: Erődített nemesi udvarházak a késő középkori – kora újkori Magyarországon. In: „Quasi liber et pictura.” Tanulmányok Kubinyi András hetvenedik születésnapjára. Szerk. Kovács Gyöngyi. Budapest, 2004. (a továbbiakban: KOPPÁNY: Udvarházak) 297–300. Korábbi, hasonló témájú és bővebb változata: KOPPÁNY TIBOR: Castellumok a késő-középkori Magyarországon. In: *Castrum Bene* 2/1990. Szerk. Juan, Cabello. Budapest, 1992. (a továbbiakban: KOPPÁNY: Castellumok) 77–87.

lentmondásos vagy gyanúra okot adó, feltétlenül indokoltak a további vizsgálódások. Ilyen oklevelek előkerültek tudniillik a korábban biztosnak vélt értelmezések körül is kétféleképpen támadhatnak.

Kezdjük a teremhegyivel párhuzamba állítható, vegyes vagy éppen nem egykönnyen értelmezhető példákkal. Többek közt Békés megyéből Gerla Koppány Tibor által ismertett esete hintheti el a kételkedés magvát az érdeklődőkben – ahogyan azt Koppányban is elvetette –, hiszen az általában udvarházként említett épület egyidejűleg elő-előfordult kastélyként is.³⁷ Ráadásul rövid kutatással nem kevés további hasonló esetre is bukkanhatunk. Jól ismert például a Nógrád megyei Tar esete. Az épületet, amely a forrásokban zömében udvarházként fordul elő, 1454-ben és 1465-ben várként említik dacára annak, hogy a régészeti kutatás erősítési munkálatok, várrá való kiépítés nyomaira nem bukkan.³⁸ A Veszprém megyei Csékúton az – előbb Kinizsi-, majd Szapolyai-familiáris – Essegvári család udvarházként emlegetett lakóhelyén 1589-ben, a család kihalásakor fölvetett kamarai leltárban romos kastéllyal találkozhatunk, holott a Jagelló-kortól fogva az Essegváriak lakóhelye megszakítás nélkül Döbrente vára volt, vagyis Csékúton jelentősebb építkezéssel aligha kell számolnunk.³⁹ Minden kétséget kizáróan potenciális erősséget értett az országtanács 1449-ben kelt azon oklevelében szereplő udvarházon, aminek lerombolására utasította Kassa város hatóságát.⁴⁰ További érdekességet és némi zavart jelent a terminológiában, hogy 1460-ban Mátyás Dolhai Ambrus részére adott engedélyt kőház(!) építésére, ráadásul a „klasszikus” várépítési engedélyekkel szinte szó szerint egyező formulákkal, egyedülként a témánkat érintő forrásanyagban.⁴¹

Koppány Tibor nevezett írásaiban nagy számú esetet áttekintve arra a megállapításra jutott – amelyet jelen sorok írója is vall –, hogy a középkor emberének, különösen pedig jogalkotójának fejében világos kép élt udvarház és kastély nagyjából-egészében pontos mibenlétéről. Az alábbiakban néhány példa elősorolásával nyerhetünk efelől bizonyosságot.

Korai eseteink egyike a Borsod megyei Szalonnán állt udvarház, mely kastély módjára erősítésekkel bírt.⁴² 1424-ből a Temes megyei Várelején is kastélyra hasonlító udvarház állott.⁴³ 1461-ben a Pest megyei Kőkert pusztán vár módjára emelt udvarházzal,

37 KOPPÁNY: Udvarházak 298.

38 A tari Szent Mihály-templom és udvarház. Írták: JUAN CABELLO–DÁVID FERENC–WEHLI TÜNDE–DERDÁK ÉVA–BÉRCI LÁSZLÓ–SEDLMAYR JÁNOS–SZÉKÉR GYÖRGY. (Művészettörténeti Füzetek 22.) Budapest, 1993. 19. KOPPÁNY TIBOR: A középkori Magyarország kastélyai. (Művészettörténeti Füzetek 26.) Budapest, 1999. (a továbbiakban: KOPPÁNY: Kastélyok) 233.

39 1491: DF 273898. ...*ad domum et curiam nobilitarem*... Külön kiemeli az épület jelentőségét, rezidencia jellegét, hogy a család okleveleit is itt őrizték ekkor. – 1586: Österreichisches Staatsarchiv, Wien. Finanz- und Hofkammerarchiv, Hofkammerarchiv, Hoffinanz Ungarn, Rote Nummer 49. Konv. 1589. márc. fol. 112–113. Csékúton *castellum*ot említ.

40 TELEKI JÓZSEF: Hunyadiak kora Magyarországon X. Pest, 1853. 242. ...*quomodo domus egregii Frank de Zemcze prope vos in possessione Schatza habita timeretur ne in manus et potestatem nocivorum hominum deveniret et exinde de facili fortalicio extracto in depopulationem et vastationem cedere possit partium sibi circumpositarum*...

41 Máramarosi diplomák a XIV. és XV. századból. Kiadja: MIHÁLYI JÁNOS. Máramarossziget, 1900. 433–434. ...*ipse in possessione sua Dolha predicta in comitatu Maromorosiensis existenti et habita, ubi sibi conventiencius videbitur, unam domum lapideam construui et edificari facere, constructamque et edificatam ipse et sui heredes universi iure perpetuo et irrevocabiliter, instar aliorum iurium suorum possessionariorum tenere et possidere valeant atque possint*...

42 ZsO I. 6095. ...*curiam propriam prefati Stephani muratam cum meniis seu muris dentatis adinstar castelli ac domibus lapideis*...

43 KOPPÁNY: Castellumok 77. ...*item in Váreleye...domum et curiam propriam ad modum castelli, fossatis circumdatam*... Zichy VIII. 151.

ámde egyértelműen udvarházról hallunk.⁴⁴ 1465-ben maga az országbíró, Pálóci László kapott jogot arra, hogy Patak városának északi részén álló udvarházát vár módjára megerősíthesse.⁴⁵ 1470-ből a Trencsén megyei rohácsi kastélyt említik a galádihoz hasonló erődítéssel kapcsolatosan, majd.⁴⁶ Két évvel később a Rozgonyiak Zemplén megyei varannói házukra nyertek erődítési engedélyt.⁴⁷ 1510-ből a somlói uradalom részét képező Jánosházán álló udvarház erődítését engedélyezi II. Ulászló Erdődy Péternek.⁴⁸ A Berzeviciek kakaslomnici házukat pedig 1525-ben alakíthatták erődítéssé.⁴⁹ A vonatkozó adatok száma, ha nem is korlátlanul, de még hosszasan bővíthető lenne.

Hasonlóképpen ezt a vélekedést támasztja alá azon forrásunk, amely megyebéli erősség-építkezés körüli vitás kérdést tár elénk. Koppány Tibor is idézi azt az 1482-ben kelt iratot, amiben Mátyás Szatmár megye nemesi közösségével tudatja, hogy a Károlyban a birtokosok által folytatott építkezés nem várat vagy erősséget jelent, csupán nemesi udvarházat, ráadásul a munkát uralkodói engedéllyel végezhetik.⁵⁰ Az okirat azért is érdemel külön figyelmet, mert a Károlyiak az 1450-es évek közepén már építettek egy engedély nélküli erősséget, sajnos közelebről nem ismert birtokukon.⁵¹ Aligha lehet kétséges, hogy az oklevél arra a tényre világít rá, miszerint a középkori nemesi társadalom tisztában volt udvarház és kastély/erősség különbözőségével, legfőképpen a köztük lévő pontos határvonal lehetett számukra esetenként kétséges. A kérdésben végezetül – ha nem is perdöntő, de – kiemelt szerepet érdemes tulajdonítani egy 1493-ból származó oklevélnek, amelyben udvarház és kastély együtt, de jól elkülöníthetően jelenik meg. Ehelyütt a Dienesi család marosillyei udvarházáról és a közelében álló, 1452 után épült kastélyáról van szó.⁵²

Harmadrészt érdemes leszögeznünk, hogy egy majdani, írott forrásokon alapuló, valamint a régészeti kutatások eredményeit is felhasználó ún. udvarház-kataszter elkészülte

44 A Héderváry család oklevéltára I. Közlik: RADVÁNSZKY BÉLA–ZÁVODSZKY LEVENTE. Budapest, 1909. 297. *...item predium Kwkerth vocatum, in quo ecclesia quadam lapidea in honore beati Bartholomei fundata est, ac curiam lapideam ad modum castris erectam...*

45 DL 16155. *...curiam suam in opido suo Pathak vocato in comitatu Zempleniensi existenti habitam ad modum castris cum propugnaculis, menibus, fossatis et aliis necessariis edificis construere et edificare... valeat atque possit...* Vö. DÉTSY MIHÁLY: Hol állt a középkori sárospataki vár. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve*, VI. Szerk. Komáromy József. Miskolc, 1966. 182–183.

46 DL 72914. *...ut ipse quoddam castellum seu fortaliciu suum Rohach appellatum in comitatu Trinchiniensi habitum, muro et lapidibus in modum castris cum turribus, menibus, propugnaculis, fossatis et aliis necessariis edificis construere et edificari facere...valeat atque possit...*

47 CSÁNKI DEZSŐ: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I. Budapest, 1890. 336. *...novam domum suam in Varanno constructam et munitione vallatam...instar aliorum fortalicionum suorum... birtokolhatják a család tagjai.*

48 Österreichisches Staatsarchiv, Wien, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Archiv Erdődy, Urkundenreihe, D 10248. *...ut ipse illam domum suam, quam in possessione sua Janoshaza vocatam in comitatu Castriferrei existenti habitam a fundamento construxisse et preparari fecisse dicitur...more adinstar castelli muro et fossatis vallare munireque et circumcingere, vallatamque ac munitam et circumdatam...instar aliorum iurium suorum possessionariorum tenere et possidere valeat atque possit...*

49 DL 70545. *...ut domum et curiam eorum nobilitarem in possessione Kakaslomnicza nuncupata in comitatu Scepusiensi existenti habitam instar fortalicii fossa, muro, menis, propugnaculis et ceteris munitionibus necessariis pro ipsorum facultate munire possint et firmare valeant...*

50 A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára II. Oklevelek. 1414–1489. Sajtó alá rendezte: GÉRESI KÁLMÁN. Budapest, 1883. 503. Vö.: KOPPÁNY: Udvarházak 297.

51 DF 284820.

52 A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei. I–II. (1289–1556). Kivonatokban közzéteszi és a bevezető tanulmányt írta JAKÓ ZSIGMOND. Budapest, 1990. 2897. *...domum suam seu curiam propriam nobilitarem prope et penes castellum extra prefatam possessionem Illye...* Vö.: ENTZ GÉZA: Erdély építészete a 14–16. században. Kolozsvár, 1996. (a továbbiakban: ENTZ: Erdély) 376–377.

esetén az eddigieknél nagyságrendekkel határozottabban lehetne állást foglalnunk. Egy efféle adattárra azonban még jó ideig várnunk kell, bár kiválóan használható előfutárok-kal már rendelkezünk. Koppány idevágó dolgozatai mellett Entz Géza hatalmas anyagot megmozgató, a késő középkori erdélyi építészetet tárgyaló írásának adattári részében 24 kastélyra, valamint 157 udvarházra vonatkozó írott forráshelyet vonultat fel, s ezek áttekintése napnál fényesebben bizonyítja a két épülettípus közti egyértelmű különbséget, ami természetesen a források szóhasználatában is tetten érhető. Felsorolásában csak az udvarház, illetőleg ennek erősítésével előálló kastély klasszikus esetével találkozhatunk, a teremhegyivel rokonítható vegyes elnevezéssel, következetlen fogalomhasználattal nem.⁵³

Nos, ezek után hogyan értékeliük a dolhai házépítési királyi engedélyt vagy akár a teremhegyi egyszeri vár, majd ismételt udvarház említést? Bele kell nyugodnunk a zavarosnak látszó terminológiába? Próbálkoznunk sem érdemes a „rejtély” megoldásával? A válasz megadásában több érvet ajánlatos mérlegelnünk, hangsúlyozva, hogy országosan alkalmazható megoldást nyújtani nem áll módunkban. Mint minden forrásokra alapuló kutatásnál, az egyedi esetek részletes vizsgálata talán erősebb alapot nyújthat egy későbbi összegzéshez, továbbá óvatosan érdemes kezelnünk a „rendszer”, mint a fogalomhasználat alapját. Sokszor épp az erőltetett rendszer-keresés – ami a historizálás ékes példája – vezetheti félre a kutatót. A számos bizonytalanság ellenére néhány figyelemreméltó általánosabb vizsgálati szempontra viszont már most érdemes felhívni a figyelmet.

A lehetséges magyarázatok sorát Koppány Tibor korábban napvilágot látott felvetésével érdemes kezdenünk. Eszerint a *castellum* fogalom nem magát az erősített épületcsoportot, csupán a körítőfalakat és az árkokat fedi. Eszerint az udvarházból akként lett kastély, hogy *castellummal* övezték.⁵⁴ Az általa elősorolt példák meggyőzően igazolják mindezt, mindazonáltal a források tanúbizonysága szerint más szempontok is helyet követelnek maguknak a megoldási elképzelések sorában.

Nem egyszer fordult elő oly eset, amikor az objektumok megnevezését politikai, birtokjogi okok befolyásolták. Hunyad megyéből Hátszeg esetében ismerünk ilyen, ahol az erősség és az uradalom birtokjogi kérdései miatt keletkezett per két részese (a Kendefiek és a kincstár) várnak, illetőleg kastélynak mondta az épületet.⁵⁵ A fentebb idézett dolhai példánál sem zárható ki annak lehetősége, hogy az Ambrus érdekében eljáró Szapolyai Imre az engedély kieszközlésével kívánta különös kegyében részesíteni hívét. Ráadásul az 1471/29. tc. egyértelműen bizonyíthatná, hogy ehelyütt is kastély-értelmezéssel (és persze építkezéssel) számolhatunk, hisz itt Dolhát *castellumnak* nevezik.⁵⁶ Ugyanakkor az e törvénycikkből elősorolt erősségek (Szenyér, Sztropkó, Dolha, Gelénes, Abara, Céke, Kenesevc, Farklevc, Lanka, mind *castellum* néven) elnevezése közül sem mindegyik állja ki minden tekintetben a hitelesség próbáját. A sort éppen Dolha nyitja. Emlékezhetünk, a királyi építési engedély kőházra szolt, de tíz esztendő múltán kastélyt említ a törvény. Eleddig a jelenség szokványosnak tekinthető, ha 1483-ból nem volna tudomásunk a dolhai épületről, de újólag udvarház név alatt.⁵⁷ Természetesen 1471–1483

53 ENTZ: Erdély 681–682.

54 KOPPÁNY: 83.

55 KOPPÁNY: Castellumok 83., KOPPÁNY: Kastélyok 17. (különösen a 33. jegyzet).

56 Decreta Regni Hungariae 1458–1490. FRANCISCI DÖRY collectionem manuscriptam additamentis auxerunt, commentariis notisque illustraverunt GEORGIUS BÓNIS, GEISA ÉRSZEGI, SUSANNA TEKE. Budapest, 1989. (a továbbiakban: DRH) 201.

57 A római szent birodalmi széki gróf Teleki család gyömrői levéltára. Összeállította: IVÁNYI BÉLA. Szeged, 1931. 329. sz.

között megtörténhetett az erődfalak lebontása és az esetleges árkok betemetése, amivel a Dolhaiak fészke ismét egyszerű udvarháznak minősült, ámde pislákoló gyanúnk lángját a törvénycikkben említett másik épület, Gelénes *castelluma* annál inkább fellobbantja. A középkor évszázadaiból egyedül ez a törvényhely említi az itteni kastélyt, ráadásul a kérdést bonyolítja, hogy a település Vámosatyával közös határterületén egykori erősség romjai állnak napjainkban is! Első pillanatban könnyen azonosíthatónak látszik a gelénesi kastély és a nevezett rom, ugyanakkor az ott folyt régészeti kutatás igazolta, hogy a várhelyet nem Gelénes kastélyával, hanem sokkalta inkább az ott később birtokos Büdiek 16. század folyamán épített székhelyével azonosíthatjuk. A régészeti kutatás tudniillik középkori leletanyagot nem tudott kimutatni az épület romjainál, s az írott forrásanyag alapján sem ismerünk kastélyt a településen, az 1471. évi említés kivételével! Ehhez hozzá érdemes tenni azt, hogy az egykori Upori jószágok 1474-es és 1487-es felsorolásakor Gelénesen nem említenek kastélyt, de még udvarházat sem.⁵⁸ Sőt, 1472-ben, a megismételt várrombolási törvénycikkben Upori László erősségei közül csak a valóban erősítésekkel bíró és 1471 előtt is várként szereplő Abara fordul elő, Gelénes nem! Ha itt komoly erősítmény létezett volna, az abaraihoz hasonlóan bizonyára ennek lerontását is említette volna a király.⁵⁹ Következésképpen más lehetőség nem marad mint az egykori, de írott adatokkal igazolható gelénesi Upori udvarház és a törvényben emlegetett kastély azonosítása, amint arra az atyai vár kutatói a fenti adatok fényében rá is mutattak.⁶⁰ Az 1471. évi Mátyás ellenes lázadásban részes Upori László elítélése után az udvar nem tett mást mint az épületek erősítetttségét túlozta el, amikor beemelte őket a lerontandó erősségek sorába, tegyük gyorsan hozzá: szintiszta politikai okokból.

Ennyire részletesen Teremhegynél nem ismerjük a háttérben meghúzódó politikai szálakat, így az sem elképzelhetetlen, hogy a frissen megadományozott és a helyszínen bizonyosan soha nem járt, Somi Józsa személye is közrejátszhatott az eseményekben. Jóllehet életrajzát részleteiben nem ismerjük, régtől fogva tudott róla, hogy az 1490-es évek közepétől hozzávetőlegesen 1511-ig temesi ispán, az Alsó Részek főkapitánya, számos diplomáciai szolgálat meghatározó részese volt.⁶¹ 1496-ban a sikkasztás gyanújába keveredett Ernuszt Zsigmond pécsi püspök-kincstartót II. Ulászló Somi őrizetére bízta.⁶² Talán az ő szemében kívánta a királyi udvar az épület és az uradalom értékét növelni azáltal, hogy az udvarházat várnak titulálta.⁶³ Persze ezt csak akkor tehette meg, ha az legalább valamelyes részleteiben erősítésekkel bírt.

58 1474: DF 266524., 1487: Okmányok a kellemesi Melczer család levéltárából XIII., XIV., XV század. Közli s kiadja: KELLEMESI MELCZER ISTVÁN. Budapest, 1890. 113–114. – Abarát közbeesőleg 1481-ben is említik kastélyt és udvarházat nélkül. DL 18525.

59 DRH 206., valamint KOPPÁNY: Kastélyok 110. tévesen említi, hogy 1472-ben Abara kikerült volna a lerontandó épületek köréből. Az 1472/II. tc. épp a rombolást írja elő!

60 A fentiekre bővebben: JUAN CABELLO–SIMON ZOLTÁN: Egy vár Vámosatya határában. Budapest, 2006. [Kézirat] passim. Ehelyütt is megköszönöm a szerzők szívességét, hogy dolgozatukat rendelkezésemre bocsátották, s eredményeiket annak megjelenése előtt felhasználhattam!

61 Diplomáciai feladataira: FÖGEL JÓZSEF: II. Ulászló udvartartása 1490–1516. Budapest, 1913. passim. Katonai tisztségeinek archontológiai adatai: FENYVESI LÁSZLÓ: A temesközi-szörénységi végvárvidék funkcióváltásai (1365–1718). In: Végvárak és régiók a XVI–XVII. században. Szerk. Petercsák Tivadar–Szabó Jolán. Eger, 1993. 261.

62 KUBINYI ANDRÁS: Ernuszt Zsigmond pécsi püspök rejtélyes halála és hagyatékának sorsa. (A magyar igazságszolgáltatás nehézségei a középkor végén.) *Századok*, 135. (2001) 317.

63 Azt sem szabad szem elől tévesztenünk, hogy messze legmagasabb becsértéke (száz márka) a kőváraknak volt a középkorban. Vö.: Werbőczy István hármaskönyve. (Magyar Törvénytár) Kiadják: KOLOSVÁRI SÁNDOR–ÓVÁRI KELEMEN. Budapest, 1897. 217.

Itt kell kitérnünk az erődítettség kérdésére. A nemesi udvarház a középkor századai folyamán két fontos tulajdonsággal bírt. Egyrészt törekedtek arra, hogy kőből épüljön, másrészt – ha azt birtokosa jónak látta – meghatározott keretek közt erődítésekkel (jobbára árokkal és palánkfallal, ahogyan azt a tari kutatás is igazolta) rendelkezhetett.⁶⁴ Számos esetben mutatható ki oklevelek vagy építésettörténeti kutatások segítségével, hogy akár toronnyal vagy löfegyverrel is ellátták házaikat nemeseink.⁶⁵ Ezen erődítések mértékét gyanúnk szerint kodifikált jogi előírás nem vagy alig foglalta keretbe, ezt sokkalta inkább a szokásjog tette meg, miképpen a középkori élet más területeit is.⁶⁶ E felvetést elfogadva lényegesen könnyebbé válik az udvarházak és kastélyok között csupán megnevezésében átmeneti csoportot képező épületekre vonatkozó forrásaink értelmezése. Példáink (Teremhegy, Tar, Gelénes, vagy akár Hátszeg) minden alkalommal valamiféle politikai-gazdasági indokot sejtetnek, valahányszor csak kútfőink terminusainak bizonytalanságát avagy szokatlanságát érhetjük tetten.

Akad további szempont, amelyet nem szabad figyelmen kívül hagyni, ez pedig magának a fogalomnak – esetünkben a 'kastélynak' – egyfajta devalválódása, átalakulása. Nem kizárható, hogy azt a megoldási lehetőséget sem érdemes elvetnünk, miszerint az elnevezésbeli rendszertelenség mögött nem kell feltétlenül súlyos, alkalmasint politikai indokokat keresnünk. Mindezt feltéve, de nem megengedve, a teremhegyi vár-említés avagy Csékút kora újkori kastély elnevezése nem utal másra, mint a kastély név általánossá, esetleg az udvarház részleges szinonimájává válására. Ide vonható, ezt erősítő példát épp Baranya megye területéről ismerünk is.⁶⁷ Eszerint nem lenne másról szó, minthogy a 15. század végétől kezdődően egyre gyorsabb ütemben lehetünk tanúi annak, hogy az udvarház kifejezés némileg egyenrangúvá válik a kastéllyal, tehát a lényegi változás nem mindig az épület építészeti elemeiben, hanem a birtokos gondolkodásmódjában megy végbe. Külhoni eseteket tekintve a fölvetés nem látszik valószínűtlennek. A jelenséget a cseh kutatás a vár/kastély fogalom párral összefüggésben lényegében kimutatta, illetőleg nem hagyható figyelmen kívül az a tény sem, hogy német nyelvterületen a 'Haus, festes Haus' fogalomnak volt erődített épület, vár jelentéstartalma is, így ez a hazai gyakorlatra is hatással lehetett.⁶⁸

64 A nemesi udvarházak Anjou-kori jellemezőire: KURCZ ÁGNES: Lovagi kultúra Magyarországon a 13–14. században. Budapest, 1988. 98–99.

65 Trencsén megyéből: A podmanini Podmaniczky-család levéltára. II. kötet, 1510–1537. Közzéteszi: LUKINICH IMRE. Budapest, 1939. 197. ...*ad domum et curiam nobilitarem, consequenterque turrim prefati Clementis Rosson exponentis ligneam, decenti structura non sine magnis impensis erectam in possessione Bolessow vocata*... Vö.: KOPPÁNY: Udvarházak 298. – Vas megyében Zsenyén a Jagelló-korra már állt a toronnyal ellátott, kőből épült udvarház. KOPPÁNY TIBOR: A zsenyei Sennyei-Bezerédi kastély és kutatása. *Műemlékvédelmi Szemle*, 7. (1997/1–2.) 126. – A Veszprém megyei enyingi udvarház 1525 körüli inventáriumában például hat szakállas puskáról olvashatunk. DL 104647.

66 Plasztikus példája a vízimalmok elhelyezését meghatározó szokásjogi formula: TRINGLI ISTVÁN: A magyar szokásjog a malomépítésről. In: *Analecta Mediaevalia I. Tanulmányok a középkorról.* (A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar Medievisztikai Tanszékének Kiadványsorozata) Szerk. Neumann Tibor. [Budapest-Piliscsaba], 2001. 251–267. Ugyanakkor ismerünk utalást a nemesi udvarház korlátozott erődíthetőségét érintő szokásjogi normára. Vö. KOPPÁNY: Castellumok 83.

67 Az udvarház/kastély névátvitelhez kapcsolható az ugyancsak Baranyában fekvő kisasszonyfalvi udvarház esete. Ez csupán 1560-tól tűnik föl a forrásokban kastélyként (addig *domus lapidea* (1519) és *curia nobilitaris* (1526) volt), amikor a vidék már török fennhatóság alatt állt, azaz csupán birtokosai nevezték így, hisz kiépítésére a megszállt területen aligha kerülhetett sor. HOLUB JÓZSEF: A kisasszonyfalvi Istvánffy-család. *Turul*, 27. (1909) 112–113.

68 Csehország: MACEK, JOSEF: Hrad a zámek. Studie historicko-sémantická. *Český Časopis Historický*, 90. (1992/1.) 6–8. – A 'Haus' fogalmi összetettségéhez összefoglalóan: Lexikon des Mittelalters II. Szerk.: WIDHALM, GLORIA AVELLA – LUTZ, LISELOTTE – MATTEIJET, ROSWITHA – MATTEIJET, ULRICH. München–Zürich, 1983. 963–965.

15. és 16. század eleji forrásainkat figyelmesebben szemlélve megfigyelhető, hogy a *castellum*ok száma hirtelen megnövekszik, korántsem arányosan a vonatkozó forrásanyag mértékének alakulásával, illetőleg a klasszikus várak esetében a Jagelló-kor végére, az újkor elejére föltűnik az addig szinte csak az Árpád-korban és a humanista latinitásban kimutatható, de a 16. században a hivatali, udvari nyelvezetben egyaránt fényes „karriert” befutó *arx*.⁶⁹ Eszerint tehát fogalmi módosulások szemtanúi lehetünk. Habár tudjuk, hogy a középkorra nem igaz az udvarház/kastély/vár egyenlő kisnemes/tehetős nemes/arisztokrata forma⁷⁰, de korszakunk végére, az újkor hajnalára ennek már bizonyos előjelei megjelenhettek, ami talán a fentebb elmondottakkal is összefüggésben lehet.⁷¹

Zárásképp még egy kiegészítéssel élhetünk, ami nem más mint a török veszély. Bizonyára az egyre fokozódó katonai fenyegetettség is hozzájárulhatott ahhoz, hogy nemeseink falubeli vagy azon kívüli lakóhelyeiket a középkor végén egyre-másra alakították át jobban védhető objektumokká, ami persze magával vonta az épületek elnevezésbeli megváltozásának, de következetes megváltozásának, lehetőségét is. Az erősségekké átépített udvarházakat tudniillik ezután rendszerint kastélyoknak vagy erősségeknek hívták. A már említett Veszprém megyei Enying esetében például pontosan ez zajlott le: 1528–1541 között, a közeledő török veszély okán erődítési munkálatok folytak az addig csupán udvarházként ismert épületen.⁷² 1464-ben az állandósult cseh-huszita rablótámadások folyományaképp Szinyei János építtette át a Sáros megyei Szinyén korábbi udvarházát, majd ehhez kapott utólagos királyi jóváhagyást.⁷³

Bár jelen sorok írója előtt világos, hogy az elmondottakat számos helyen bizonytalanságok terhelik, bővebb kutatások hiányában viszont csupán ily fölvetéseket tehetünk. Befejezésképpen a bevezető sorokban feltett kérdésre azt a választ adhatjuk, hogy Teremhegyen a Bikáknak nem vára (a szó klasszikus, 15. század végi értelmezésében), hanem legfeljebb erődített udvarháza lehetett, amelyet 1501. évi oklevelünk a korban talán már nem különleges, viszont mégsem általános módon nevezett *castrum*nak. Az amúgy „váratlan” Bika család erősségének váratlan feltűnése tehát nem gyarapítja középkori erősségeink számát, ámde felhívja figyelmünket a forrásfeltárás előtt álló utak veszélyeire, illetőleg az egyedi esetek vizsgálatának fontosságára.

69 Lexicon latinitatis medii aevi Hungariae. I–V. Ad edendum praeparavit IVÁN BORONKAI–IBOLYA BELLUS–KORNÉL SZOVÁK. Budapest, 1987–1999. I. 250.

70 KUBINYI ANDRÁS: Die Rolle der Archäologie und der Urkunden bei der Erforschung des Alltagslebens im Spätmittelalter. In: Etudes historiques hongroises 1985. II. Budapest, 1985. 618–622.

71 Az újkorra többé-kevésbé világos határok alakulnak ki a társadalmi csoportok, illetőleg lakóépületeik elnevezése között. Pl.: ELIAS, NORBERT: Az udvari társadalom. A királyság és az udvari arisztokrácia szociológiai jellemzőinek vizsgálata. Budapest, 2005. 58–75. Ezen mű ismeretét Tringli Istvánnak köszönöm.

72 1534: MOL P 1313 (Batthyány cs. hercegi lt.) Senioratus. Lad. 17. Enying 110., 1541: MOL P 1313 (Batthyány cs. hercegi lt.) Alm. 3. Lad. 5. Nr. 15. I. Ferdinánd megismétli Enying eladományozását, mert az *...per hec superiorum annorum disturbia eadem curia ac fortalicium in potestatem infidelium nostrorum subacte fuerunt...*

73 Itt a királyi oklevél azt is tudatja, hogy a birtokos *...castellum seu fortalicium, quod in possessione sua Zwynye predicta huius proxime preteritis diebus erexit...*” DL 70279.

Függelék

1501. május 3. Buda

II. Ulászló király a hűtlenség bűnébe esett Teremhegyi Bika János Baranya és Somogy megyei birtokait Somi Józsa temesi ispánnak, délvidéki főkapitánynak adományozza.

Ép papíron, a szöveg alatt papírfelzetes rányomott pecséttel. Hátoldalán királyi könyvbéli regisztráció nyoma: *Registrata folio CCCVIII., anno 1501.* Österreichische Staatsarchiv, Wien. Haus- Hof- und Staatsarchiv. Familienarchiv Erdődy, Urkundenreihe, D 10212. (Lad. 50. Fasc. 3. Nr. 12.)

Nos, Wladislaus, Dei gracia rex Hungarie, Bohemie etc. memorie commendamus tenore presencium significantes, quibus expedit, universis, quod nos attentis et consideratis fidelitate et fidelium servicionum gratuitis meritis fidelis nostri, magnifici Iose de Som comitis Themesiensis ac parcium regni nostri inferiorum capitanei generalis per eum primum sacre huius regni nostri Hungarie corone et deinde maiestati nostre pro locorum et temporum diversitate cum summa fidelitatis constancia exhibita et impensis totales possessiones Theremhegh et castrum ibidem habitum, necnon Ozthro, Ipachfalwa, Berek et Olchard, item totales porciones possessionarias in possessionibus Chokma, Baranywyzlo, Aranos et Pelerd in de Baranya ac Werestho vocatis in Simigiensi comitatibus existentibus habitas, aliaque universa bona, possessiones, porciones et quelibet iura possessionaria ubivis et in quibuscumque comitatibus eiusdem regni nostri existentes et habita, que alias egregii Iohannis Byka de dicta Theremhegh prefuissent, sed eedem et eadem, ex eo quod ipse Iohannes Byka hiis superioribus temporibus oculos cuiusdam hominis minusiuste et indebite ac sine administracione iuris evellere et eruere fecisse dicitur, ad sacram dicti regni nostri Hungarie coronam consequenterque collacionem nostram regiam iuxta antiquam et approbatam eiusdem regni nostri consuetudinem rite et legitime devolute esse perhibentur et redacta simulcum cunctis suis utilitatibus et pertinenciis quibuslibet, terris scilicet arabilibus cultis et incultis, agris, pratis, pascuis, campis, fenetis, silvis, nemoribus, montibus, vallibus, vineis vinearumque promontoriis, aquis, fluviis, piscinis, piscaturis, aquarumque decursibus, molendinis et locis molendinorum, generaliter vero quarumlibet utilitatum et pertinenciarum suarum integritatibus quovis nominis vocabulo vocitatis sub suis veris metis et antiquis existentibus premissis sic, ut prefertur, stantibus et se habentibus memorato Iose de Som comiti suisque heredibus et posteritatibus universis dedimus, donavimus et contulimus, immo damus, donamus et conferimus iure perpetuo et irrevocabiliter tenendas, possidendas et habendas salvo iure alieno harum nostrarum vigore et testimonio litterarum mediante, quas in formam nostri privilegii redigi faciemus, dum nobis in specie fuerint reportate. Datum Bude, in festo Invencionis Sancte Crucis, anno Domini millesimo quingentesimo primo, regnorum nostrorum Hungarie etc. anno undecimo, Bohemie vero tricesimo primo.

Relacio reverendissimi domini Sigismundi Thurzo
electi Sirmiensis, secretarii regie maiestatis.

Iohannes Nicolai vocati, cuius oculi sunt eruti.

S(igismundus) Thurzo.

